

Alicja Zofia Nowak

Uniwersytet Jagielloński

Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła

Szesnasto- i siedemnastowieczni prawosławni, a następnie unicy odnowiciele Kościoła byli świadomi faktu, że naprawa i odbudowa etosu kapłaństwa to podstawa duchowo-religijnego i organizacyjnego odrodzenia. Zmian w tej sferze wymagały, ich zdaniem, dwa co najmniej warunkujące się wzajemnie elementy – kadra kapłańska i kierująca nią hierarchia. Pierwszy składnik wiązał się z potrzebą wyświęcania na prezbiterów tych, którzy przejawiali powołanie do służby, odznaczali się duchową dojrzałością i należyłą wiedzą. Drugi ściśle zależał od formacji biskupów jako przyszłych konsekраторów, nadzorujących przebieg procedury rekrutacyjnej wśród osób dążących do stanu duchownego, kontrolujących moralność oraz poziom ich merytorycznego przygotowania.

Jednym ze sposobów oddziaływania na poprawę jakości kapłaństwa obu denominacji stała się działalność wydawnicza, obejmująca druk ksiąg szkolnych, religijnych, zwłaszcza liturgicznych, które, co znamienne, prawosławni i unicy współużytkowali niemal przez całe XVII stulecie. Na przełomie XVI i XVII wieku były to przede wszystkim edycje brackie¹, rzadziej prace przygotowane z inicjatywy hierar-

¹ Tzn. mieszczańskich bractw cerkiewnych.

chów, którzy jednak w miarę upływu czasu coraz mocniej angażowali się w organizację szkół i typografii.

Przez wiele stuleci jedynym narzędziem wychowywania adeptów stanu duchownego były nauki biskupie, głoszone podczas synodów, spisywane i wręczane nowo wyświęconym prezbiterom przed wyjazdem do parafii. Pierwsze w metropolii kijowskiej po dziesięcioleciach przerwy synody lat dziewięćdziesiątych XVI wieku stały się, być może, dla ich uczestnika, biskupa lwowskiego Gedeona Bałabana (trwającego po unii przy prawosławiu) inspiracją do wydania w 1602 roku w założonym przez niego w Stratyniu warsztacie typograficznym rozprawy o posłudze duszpasterskiej, zatytułowanej: *Хиротонія. Правило новопоставленому ієреєви*. Było to prawdopodobnie jedno z pouczeń popularnych od czasów średniowiecza, które miało wesprzeć biskupów w ich pracy, przypominając o obowiązku nadzoru nad poziomem intelektualnym kandydatów do stanu duchownego oraz o konieczności kontroli i nauczania także tych, którzy już zostali konsekrowani². Bałaban wyprzedził tym samym o kilka dziesięcioleci autorskie i/lub wydawnicze inicjatywy podejmowane na tym polu przez późniejszych biskupów prawosławnych: Atanazego Puzynę (1638), Arseniusza Żeliborskiego (1642, 1646), Łazarza Baranowicza (1676) oraz Józefa Szumlańskiego (1687).

Dawne formacyjne pouczenia i napomnienia, zachowane w manuskryptach, oraz nowe, siedemnastowieczne, drukowane m.in. w Łucku i we Lwowie, na ogół normowały kwestie organizacyjno-dyscyplinarne i sakramentalno-obrzędowe dotyczące życia i pracy księdza w parafii. Nazywane „naukami chirotonii”³, mogły służyć pomocą w razie wątpliwości związanych z codziennym postępowaniem

² Zobowiązanie do objaśniania Pisma św. i nauczania ewangelii nakładał na elekta konsekратор (w modlitwach i krótkich pouczeniach towarzyszących m.in. wręczaniu insygniów władzy), a ordynowany biskup przyjmował je, składając specjalną przysięgę ustnie i poświadczając ją na piśmie. Przykłady takich tekstów z terenów metropolii kijowskiej w XVI w. zob. A. Neselovskij, *Чины хиротесій и хиротоній (опытъ историко-археологическаго изслѣдованія)*, Типографія S.I. Kirżackago: Kamenec'-Podol'sk 1906, s. 359, 368; przysięga (*Приложенія*): dok. 28.

³ Chirotonia to wyświęcenie na stopień diakona, prezbitera i biskupa.

niem, zwłaszcza podczas posługi duszpasterskiej. Składnikiem tych nauk często były wskazówki etyczne, ujęte w formę rejestru grzechów uniemożliwiających święcenia duchowne oraz sprawowanie urzędu kapłańskiego⁴. Obok nich wyliczano cnoty kapłana i zakres obowiązków pasterskich, można zatem przypuszczać, że miały wspomagać cotygodniowy, przedliturgiczny rachunek sumienia, propagowany przez episkopat⁵.

Formowanie pod względem moralnym oraz intelektualnym przez poszerzanie wiedzy kapłana, realizowane w stopniu podstawowym w ramach nauk biskupich, zostało z czasem wzmocnione, co było wyrazem narastania tendencji odnowicielskich w Kościele wschodnim w Rzeczypospolitej. Powyższy fakt ilustruje oferta ruskich drukarni, tłoczących prace wspierające program odnowy.

Początkowo biskup Bałaban był jedynym hierarchą, który podjął działania oświatowe: zakładał drukarnie (Stratyń, Kryłos), starannie dobierał listę drukowanych ksiąg⁶. Obejmowała ona najpotrzebniejsze

⁴ W pouczeniu z XIII w. (wydrukowanym w XVII w.) czytamy: „Nie bądź błaznem, ani figlarzem, ani w mowie nieprzyzwoity, nie bądź pyszny, wyniosły, ni gniewny, ni zapalczywy, ani rozwiązły, bezwstydy, ani pijanica, ani wesolych uczt sam nie inicjuj i innym zabraniaj, nie bądź lichwiarzem i lichwy nie przyjmuj. Nie bądź buntownikiem, krzywoprzysięcą, nie poręczaj za kogoś, nie bij wierne, który grzeszy, ani nie znieważaj niewiernego”, *Святительское поучение новопоставленному священнику*, w: *Русская Историческая Библиотека*, t. 6: *Памятники древне-русского канонического права*, cz. 1: *Памятники XI–XV в.*, nr 7, Типографія Императорской Академии Наук: Peterburg 1880, kol. 103–104.

⁵ *Почуеніє новосвященному ієреєви* (L'vov 1642), w: S. Golubev, *Київський митрополит Петро Могила і его сподвижники*, t. 2 (*Приложения*), Типографія S.V. Kul'zenko: Kiev 1898, s. 210; zob. także I. Vinnickij, *Правоученіє ієреямъ подобаєть*, w: I. Winnicki, *Уставы рządu duchownego i inne pisma biskupa Innocentego Winnickiego*, oprac. W. Pilipowicz, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu: Przemyśl 1998, s. 88, ten fragment po polsku por. s. 93.

⁶ W latach dwudziestych XVII w. taka działalność wśród hierarchów się upowszechni, a w przysięgach biskupich pojawi się zobowiązanie do zakładania szkół, co wskazuje na postępowanie w tej dziedzinie. Obietnicę prowadzenia szkół i łożenia na nie zawarł w przysiędze biskup Sylwester Kossow ok. 1634 r., tekst: A. Žukov'skij, *Петро Могила й питання єдності церков*, *Mistectvo: Kiiiv* 1997, s. 197. Wsparcie biskupów dla szkół i szpitali zadekretował później Piotr Mohyla w *Krótkim katechizmie*.

i skorygowane na bazie najnowszych wzorów greckich księgi liturgiczne – słuźebnik⁷ (1604), trebnik⁸ (wraz z tzw. małym nomokanonem, użytecznym, a niedostępnym wcześniej w wersji drukowanej zbiorem praw: 1606)⁹ oraz reedycję cerkiewnosłowiańskiego zbioru kazań *Ewangelia pouczająca* (1606). Zamiar wydania prac Jana Złoustego oraz otwarcia szkoły nie został zrealizowany ze względu na śmierć biskupa w 1607 roku.

Praktyczny poradnik na temat zalet i sposobu życia kapłana, ujęty – jak w pouczeniach chirotonii – w formę zalecenia, zawierał również wspomniany wyżej stratyński zbiór reguł, dołączony do *Trebnika* z 1606 roku:

Kapłanom polecamy, by z wrogością i nienawiścią do prezbiterium nie wchodzili, ani nie ważyli się dotykać [ołtarza], aby nie byli pijanicami, nie kradli, nie obrażali się nawzajem, nie byli skłonni do bitki, ani wulgarni, ani gwałtowni, bowiem Pan nasz Jezus Chrystus dla nas cierpiał bity i poniżany, muszą więc być [kapłani] łagodni, cisi, pokorni i wytrwali we wszystkim, aby w bojaźni Bożej przebywali i starannie sprawowali swoją świętą posługę.

Nakazujemy im według tradycji apostołskiej, aby byli mężami jednej żony, aby bezprawnie nie przystępowali do świętego ołtarza; żaden rozpustnik, cudzołożnik, mężołożnik ani sodomita niech nie zostaje [kapłanem], a nawet niech nie myśli o kapłańskim stanie. Tak samo morderca, złodziej czy zbójca, ale ma być czysty we wszystkim i, jak powiedzieliśmy, tylko jed-

⁷ Słuźebnik (liturgiarion) – księga liturgiczna zawierająca liturgie eucharystyczne oraz część stałych tekstów godzin kanonicznych.

⁸ Trebnik – księga posług, zawierająca porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów i błogosławieństw, odpowiednik łac. rytuału.

⁹ Ten pierwszy i do edycji kijowskiej z 1620 r. jedyny drukowany w metropolii nomokanon został przygotowany na bazie średniowiecznego zbioru nazywanego *Zonarem* (lub *Zynarem*), A. Pavlov, *Номоканонъ при Большомъ Требникъ*, Типографіа G. Lissnera, A. Gešelâ: Moskva 1897, s. 42; A. N. Šarov, *Некоторые юридические и канонические памятники в славянской письменности XII–XV вв.*, w: *Методическое пособие по отношению славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, z. 1, Arheografičeskââ komissîâ pri Otdelenii istorii AN SSSR: Moskva 1973, s. 269. Znana była również zachodnia redakcja tego zabytku, wydał ją Johannes Baptista Cotelerius w: *Ecclesiae Graecae Monumenta*, t. 1, Lutetiae Parisiorum apud Franciscum Muguet: Paris 1677, s. 68–158.

nej żony mężem, wolnym od wszelkiego grzechu, i czystym, a nie skalanym, i tak tylko do tej wielkiej i strasznej służby [można] przystępować¹⁰.

Ten znany z Biblii i tradycji (kanony apostołskie, kanony soborów, pisma Ojców) wspólny wszystkim chrześcijanom wzorzec moralny i dyscyplinarny nie podlegał głębszym zmianom, niemniej jednak problemem, który często podejmowano szerzej, było – podobnie jak w katolicyzmie – pijaństwo kleru¹¹. Duże znaczenie miały m.in. kazania Cyryła Trankwilliona Stawrowieckiego, pisane w kontekście odpowiedniego kształcenia przyszłych duchownych, nauczycieli ludu¹². Myśl homilety została rozwinięta parę dziesięcioleci później w pierwszym podręczniku

¹⁰ „Гереомъ заповѣдуемъ не съ враждою, и ненавистію въ стаа въходить, ни же смѣти прикасатися имъ, ни пѣница быти, ни красти, ни же хулити другъ друга, не крамолни, ни гнилословни, ни боуи ибо Ѓъ нашъ Ісъ Хсъ бѣемъ и ругаемъ насъ ради трѣпяше но быти имъ кротком, тихом, смиренном, трѣпеливом о всем и въ страсъ Бжїи ходити и прилежати о стѣомъ служенїи своемъ. Съвѣщаемъ тѣмъ по преданїю стыхъ апсль единой точїю женѣ быти мужъ, яко да не беззаконно къ стомоу жрѣтовникоу приходити и не быти емоу блуднику, ни прелюбодѣйци или моужеложникоу или скотоложнику таковой бо да не пристоупитъ, ни же помыслитъ когда на іерейство ни же оубїйци быти ни хищнику, ни разбойникоу но чисту быти отъ вьсего одной токмо женѣ моужъ якоже рѣхомъ и отъ вьсякаго грѣха свободъ, и чистъ, и не скврѣнен и тако на сіе великое и страшное служенїе приходити.” *Заповѣди о іереахъ*, w: *Млѣвник или Требник изъ греческаго языка на словенскїй преведеный и изслѣдованый*, Strâtin” 1606, k. 636v–637v.

¹¹ Na temat obyczajów kleru katolickiego w czasach potrydenckich: W. Pawlikowska-Butterwick, *Problemy z wdrażaniem reformy trydenckiej w biskupstwie wileńskim w XVI wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 2015, nr 1, <http://apcz.pl/czasopisma/index.php/RL/article/view/RL.2016.02/8295> (dostęp 24.07.2016); o obyczajach kleru prawosławnego por. także: A.Z. Nowak, *O grzechu pijaństwa w ruskich naukach dla kapłanów (metropolia kijowska od XI – do pocz. XVIII w.)* (w druku).

¹² M. Kuczyńska, *Teologia moralna – zakres tematyczny i formy istnienia w postyllografii ruskiej (na materiale Ewangelii Pouczającej Cyryla Stawrowieckiego)*, „Київська Академія” 2008, 6, s. 43; Stawrowiecki poświęcił problemowi część pouczenia moralnego z niedzieli po Pięćdziesiątnicy: *Право ученїе о оучителехъ лънивихъ и о оупивающихъся*, w: *Евангелїе Учителное албо казаня...*, Rohmanov” 1619, cz. 1, k. 290–299. Pijaństwo wspominał także w części drugiej zbioru w pouczeniu na Nowy Rok (*Въ началъ индикта сирѣчь новаго лѣта поученїе прѣвое*, k. 3).

teologii moralnej, wzorowanym na katolickich źródłach¹³, który ułożył Innocenty Gizel, prawosławny archimandryta kijowsko-pieczerski. Pijaństwo osób duchownych zostało tam ukazane jako grzech szczególnie rażący, wiedzie bowiem do utraty rozumu, unicestwiając obraz Boży w kapłanie i upodabiając go do zwierzęcia, a winien on być wzorem postępowania dla parafian¹⁴. Ruscy moralisci szczególnie akcentowali sprzeczność między ideałem chrześcijańskiego kapłaństwa, potrzebą dawania świadectwa prawdy życiem i słowem a nadużywaniem alkoholu jako jawnym zaprzeczeniem cnót stanu duchownego (degraduje moralnie, ośmiesza, jest powodem zgorzenia i grzechu wiernych). Nowością w drukowanych pracach z tego okresu jest silne powiązanie opilstwa z zaniedbaniami *jereja*¹⁵ jako celebrycy, szafarza sakramentów, a zwłaszcza sługi słowa i nauczyciela¹⁶. Stawrowiecki na przykład oprócz pijaństwa piętnował lenistwo i opieszałość duszpasterzy w wypełnianiu obowiązków, słał ich pokorę na wzór Chrystusa¹⁷.

Inną poważną kwestią poruszaną w nauczaniu moralnym był sakrament małżeństwa – szczególnie związany z nim problem celibatu oraz dwużeństwa kapłanów, których dotyczył często przywoływany wówczas fragment z Listu św. Pawła do Tymoteusza (3,1–13)¹⁸. Temat

¹³ M.A. Korzo, „Мир з Богом чоловіку” Інокентія Гізеля у контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст., w: I. Gizel, *Вибрані твори у 3 томах*, t. 3, Svičado: Kiiv–Lviv 2010, s. 195–262.

¹⁴ „Піанство, грѣхомъ естъ смертнѣмъ, по писанному, піаници Црѣствія Бжїя не наслѣдят. Занеже велія ест тщета, погубляти члвѣку самохотнѣ, образ Бжїй, сієсть разумъ, и оуподобляти себе скотом немисленнымъ”, I. Gizel, *Миръ з Бгомъ члвѣку или Покаяніє Стѣе, примиряющее Бгови члвѣка ученіємъ от Писанія Стѣо и от Учителей Црковныхъ собраніємъ*, Kiev 1669, k. 269; cyt. za: I. Gizel, *Вибрані твори у 3 томах*, t. 1, ks. 2: fotokopia oryginału, Svičado: Kiiv–Lviv 2009, s. 156.

¹⁵ *Jerej* – kapłan, prezbiter.

¹⁶ W 2. poł. XVII w. takie ujęcie dostrzegamy w pouczeniach kierowanych przez biskupów Józefa Szumlańskiego i Innocentego Winnickiego wyłącznie do duchowieństwa.

¹⁷ Pouczenia na Wielki Czwartek (k. 78–80v) oraz na 2. niedzielę po Wszystkich Świętych (k. 211v).

¹⁸ Był przywoływany lub parafrazowany w dawnych i w nowych pracach, zarówno rękopiśmiennych (np. przez Iwana Wiszeńskiego), jak i drukowanych, m.in. przez Cyryla Stawrowieckiego (*Євангеліє Учителное*, Rochmanów 1619),

żonatego duchowieństwa odżył z całą mocą w pismach polemicznych związanych z unią brzeską¹⁹. Przy okazji omawiania celibatu przypomniano niekiedy obowiązki prawosławnych księży, którzy powinni mieć żony²⁰. Problem najwcześniej podniosły środowiska świeckie zrzeszone w bractwach²¹. Do debaty włączyli się przedstawiciele patriarchatów wschodnich²². Pierwsze drobne prace duchownych, piętnujące zwyczaj wielożeństwa kandydatów do stanu kapłańskiego,

Innocentego Winnickiego (*Правооучение иереямъ подобаетъ*, być może Przemysł 1684), w *Notokanonie* (Lwów 1646), kazaniu wzorcowym na śmierć pasterza ze zbioru Łazarza Baranowicza (*Трубы на дни нарочитыя праздникомъ Гдскихъ, Бжородичныхъ, Аггльскихъ [...] и проч.*, Kijów 1674), Innocentego Gizela (*Миръ съ Богомъ члвьку*, Kijów 1669) i innych. Tekst drukowano w wielu służebnikach (np. Kijów 1629, Lwów 1666) na osobnej stronie przed częścią mszalną, dzięki czemu zapisany tam wzór kapłaństwa mógł być upowszechniany wśród duchownych.

¹⁹ Dyskusję na temat celibatu, od którego odeszli protestanci, a nie zawsze dotrzymywali katolicy księża, podejmowali polemici wszystkich wyznań, m.in. Stanisław Orzechowski, Andrzej Frycz-Modrzewski, Marcin Broniewski, Piotr Skarga, Hipacy Pocię. O ówczesnych problemach z zachowaniem celibatu i wdrażaniem reformy por. G. Ryś, *Trydencki przełom*, w: idem, *Celibat*, Znak: Kraków 2002, s. 89–106; W. Pawlikowska, *Konkubiny w życiu prałatów i kanoników wileńskich w XVI–XVII wieku. Uwagi o recepcji uchwał Soboru Trydenckiego w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545–1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, red. A. Aleksandravičiūtė, Kultūros filosofijo sir meno institutas: Vilnius 2009, s. 221–236.

²⁰ Np. w wydanej w Ostrogu w 1588 r. *Кнѣзѣци (О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви)* Wasyl Surazski (Maluszycy) w części *О брацѣ, сирѣчь – о женитвѣ, презвитерѣ и діаконовѣ*, przywołuje m.in. 5. kanon apostołski i 13. kanon soboru *in Trullo*, krytykując łacinników za ich niedotrzymywanie, zob. *Русская Историческая Библиотека*, t. 7: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 2, *Imperatorskaâ Arheografičeskaâ Kommissiâ*: Peterburg 1882, s. 844–845.

²¹ Na temat metropolity Onezyfora Dziejowczyki, którego oskarżano o dwużeństwo i wyświęcanie kandydatów dwużeńców zob. L. Tymošenko, „*Жаль намъ души и сумнѣнья Вашей Милости*” (київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу), „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 2006, t. 10, s. 149–165.

²² Zob. B. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, WN UMCS: Lublin 2008, s. 238, 282; A. Borkowski, *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583–1601)*, Białystok 2014, s. 45, 46, 91, 114–115.

pojawiły się drukiem dopiero pod koniec lat dwudziestych XVII wieku (inskrypcja pod wyobrażeniem Bazylego Wielkiego w *Liturgiarionie*, Kijów 1629²³). Szerzej mówiono o tym w katechizmach (np. Sylwester Kossow, *O misteriach albo sakramentach...*, Kutein 1637, Lwów 1642 i kolejne) i pracach teologicznych, gdzie precyzyjnie wyjaśniono, na czym polega digamia, obejmująca także przypadki inne niż powtórne zaślubiny wdowca²⁴. A zatem apostołski nakaz, aby ksiądz był „mężem jednej żony”, wybrzmiewał początkowo jedynie dzięki częstym cytatom z listów św. Pawła (1 Tm 3,2; 1 Tt 1,6). Jeden z najwcześniejszych drukowanych komentarzy do Listu do Tymoteusza znalazł się w posłaniu św. Izydora do Palladiusza ze zbioru pism Jana Złotoustego i innych Ojców, wydane w 1614 roku przez bractwo lwowskie²⁵. Święty Izydor wymieniał cnoty i warunki dobrego przygotowania do kapłaństwa, a zarazem piętnował grzeszników, pragnących sakry dla władzy i korzyści. Podkreślał, że ci, którzy nie są gotowi na trud i prześladowania, sprzeniewierzają się zobowiązaniu do czuwania i opieki nad stadem. Istotą tej służby jest bowiem poświęcenie i męstwo. Tym, którzy nie szanują apostołskich zaleceń, Izydor zapowiadał odsunięcie od posługi oraz karę w Dzień Sądu – „nie wszyscy bowiem mogą przyjąć władzę zwierzchnią, która nawet królewską przewyższa”²⁶.

Lwowski zbiór to niedocenione przez badaczy jedno z najwcześniejszych i zarazem najpełniejszych dzieł służących odnowie kapłaństwa. Jego głęboko przemyślana zawartość i kompozycja to dowód

²³ „Двоеженця канонъ всяко от служенія сщеническаго отлучи”, *Лейтургіаріон си естъ служебникъ*, Kiev” 1629, s. 114; a następnie *Лейтургіаріон си естъ служебникъ*, Lvov” 1691 i 1712, k. 130v.

²⁴ I. Giziel, *Миръ съ Бгомъ...*, s. 141.

²⁵ W liście św. Izydora z Peluzjum (ok. 360–435) do Palladiusza, dotyczącym odpowiednich kandydatów do kapłaństwa: *Иже въ святых оца нашего Исидора Пилоусіота къ Паладію Діакону о еже, како добра дѣла хоѣет аще кто епства или сѣдства желает, в: Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна Златоустаго Архіепа Константинополя книга о священствѣ къ неимже въ кратцѣ събранное житіе Сѣго и прочая ноужнаа в общую ползу простимъ паче же блговѣннымъ іеромъ въ исправленіе приложена соутъ*, Lvov” 1614, k. 26–28v nlb.

²⁶ „[...] не бо всѣмъ възможно естъ за таковое ятися началство, еже и царства высочайшее ест [...]”, *Ibidem*, k. 26 nlb.

intensywnej, twórczej i zaawansowanej koncepcyjnie pracy środowiska duchownego na rzecz odrodzenia Kościoła, która wiodła m.in. przez odbudowę etosu kapłana. Zbiór zawiera teksty dobrane z myślą o przyszłych duchownych oraz już wyświęconych księżach. Oprócz dwóch listów św. Izydora na temat duszpasterstwa²⁷ znalazł się w nim ważny traktat formacyjny *Dialog o kapłaństwie*²⁸. Specjalnie na potrzeby wydania przetłumaczył go z greki na słowiański Gabriel Dorofiejewicz, należący do kręgu biskupa Gedeona Bałabana, a następnie współpracujący z bractwami lwowskim i kijowskim.

Jan Chryzostom podejmował w swojej apologii kapłaństwa wiele ważnych zagadnień, jak godność służby kapłana, niebezpieczeństwa związane z posługą, wymagania wobec kandydatów do tego stanu (wiedza i świętość życia), krytyka wad (pycha, skłonność do gniewu), promocja wybranych zalet (cierpliwość i łagodność). Zapewne nie bez znaczenia był fakt, że ten moralny ideał, który braccy odnowiciele usiłowali wprowadzić do praktyk parafialnych²⁹, został omówiony w kontekście posługi nauczycielskiej i duszpasterskiej. I na pewno nie przy-

²⁷ Drugi, do Eustachego, zaleca lekturę pism Jana Chryzostoma.

²⁸ M. Starowieyski, *Dialog „O kapłaństwie”*, w: Św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, tłum. W. Kania, oprac. M. Starowieyski, Wydawnictwo „M”: Kraków 1992, s. 26–27; więcej na ten temat: W. Kania, *Ideał kapłana według Jana Chryzostoma*, „Ateneum Kapłańskie” 1947, t. 46, s. 110–130; idem, *Godność i wielkość chrześcijańskiego kapłaństwa według św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 1993–1995, z. 24–29, s. 121–129; idem, *Ideał mówcy kościelnego według św. Jana Chryzostoma*, „Ateneum Kapłańskie” 1947, t. 47, rok 39, s. 113–130, 225–240, 329–339. *Dialog* radzono czytać wszystkim kandydatom do stanu duchownego, a lekceważący obowiązki pasterskie mieli w nim szukać sposobu na poprawę życia.

²⁹ W okresie poprzedzającym sobór trydencki problemem katolików (głównie w miastach) byli liczni niewykształceni kapłani, określani jako „mszalni”, którzy utrzymywali się z ofiar za intencje mszalne, nie będąc w istocie duszpasterzami, por. J. Dyl, *Sobory powszechne w drugim tysiącleciu chrześcijaństwa*, Biblos: Tarnów 1997, s. 167. Por. także J. Delumeau, *Niedostatki przedtrydenckiego duchowieństwa*, w: idem, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 2, IW „PAX”: Warszawa 1986, s. 198–206; J. Fijałek, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej*, Universitas: Kraków 2002. Zdaniem Borysa Gudziaka w XVI w. ruscy biskupi i księża także nie troszczyli się nadmiernie o wiernych, którzy oczekiwali od nich jedynie umiejętności odprawiania nabożeństw i dopełniania sakramentów, B. Gudziak, op. cit., s. 127.

padkiem wymienione kwestie kilka lat później przedmiotem swoich rozważań uczynił lwowski nauczyciel bracki, teolog, homileta i wychowawca Cyryl Trankwillion Stawrowiecki³⁰.

W drugiej części druku z 1614 roku zamieszczono pokaźny zbiór (ponad 200 stron) nowo przetłumaczonych przez Cypriana z Ostroga fragmentów homilii Jana Chryzostoma, komentujących listy apostołskie św. Pawła. Zostały one pogrupowane w trzydziestu tematycznych rozdziałach, a dotyczyły przede wszystkim wyboru godnych kandydatów do stanu duchownego³¹ oraz potrzeby duszpasterskiej czujności, pilności, miłości, poświęcenia dla owiec, trudów i wymagań odnoszonych do posługi nauczania; omówiono również kwestię czci należnej kapłanom. Wartość dzieła podniosła prezentacja poszczególnych zaleceń na konkretnych przykładach z życia. W lwowskim tomie znalazły się także trzy kanoniczne listy Ojców greckich (znane już z rękopiśmiennych ksiąg kormczych³² na Rusi): Bazylego Wielkiego³³, patriarchy Gennadiusza³⁴ i Tarazjusza³⁵, zakazujące udzielania święceń w zamian za korzyści materialne³⁶.

³⁰ Por. M. Kuczyńska, *Cyryla Stawrowieckiego wizja odrodzonej Cerkwi*, w: *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej; Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*, WN US: Szczecin 2004, s. 126–164.

³¹ *Архієпископа Іоанна Златоустаго Константинополя, о тѣхъ же, иже о Сицистѣвъ вспоминает от бестѣд паче же от яже на посланіа Павла Апсла, яже соутъ сицистѣву прилична, ... избраннѣя еклоги.*

³² Kormcza to zbiór przepisów i praw cerkiewnych, regulujących postępowanie w zakresie kierowania Kościołem oraz pracę sądów kościelnych. *А.Н. Шапов, Русская редакция кормчей XIII в.*, w: idem, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси XI–XIII вв.*, Izdatel'stvo nauka: Moskva 1978, s. 166.

³³ *Иже въ стѣхъ отца нашего Василіа Великаго архієпископа Кесаріа Каппадокійскіа посланіе къ яже поднимъ епископомъ яко да не поставляти имъ на пѣнязехъ.*

³⁴ *Геннадія патріархи константинопольская и [...] стѣго събора къ всѣмъ сицистѣшимъ митрополитом и къ папѣ Римскому окруженно сирѣчь, бестѣд расланое посланіе о еже небывати на пѣнязехъ хіротоніам.*

³⁵ *Тарасіа, о томже, къ Адриану Папѣ Старого Рима, Посланіе Тарасіа Стѣтійаго Патріархи Конст. Новаго Рима.*

³⁶ Szerzej: A.Z. Nowak, *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, w: *Ōsrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, red. M. Kuczyńska,

Do niektórych egzemplarzy księgi dołączano broszurę, wydaną w tym samym roku nakładem lwowskiego bractwa, zawierającą reguły wypracowane przez synod wileński z 1509 roku³⁷. Synod, zwołany przez metropolitę Józefa Sołtana, był jednym z ostatnich przez długie dziesięciolecia większych spotkań Kościoła prawosławnego na ziemiach polsko-litewskich, które podejmowały próby reform środowisk duchownych. Wybór dokumentów synodu, a także doszywanie ich do literatury patrystycznej, nie jest dziełem przypadku, choćby dlatego, że roztrząsano tam ważne problemy stanu, np. świętokupstwo. Na gruncie ruskim było ono często wynikiem patronatu świeckich, ale również nabywania święceń, zwłaszcza biskupich, „dla sławy i panowania”, jeszcze za życia poprzednika i za zgodą władz pozakościelnych³⁸. W dokumencie piętnowano też inne nieporządki, odpowiadające za brak dyscypliny i rozluźnienie moralne niższego duchowieństwa, m.in. bezzenność kleru albo samowolne zmiany parafii, których biskupom nie wolno było akceptować³⁹ (podobne problemy znał również Kościół katolicki⁴⁰).

J. Stradomski, *Scriptum*: Kraków 2017, s. 114–138 (Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne, t. 12). W tym tomie także aneks z listą artykułów zamieszczonych w druku z 1614 r.

³⁷ O synodzie zob. A. Mironowicz, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, „Lato-pisy Akademii Supraskiej” 2014, nr 5, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, s. 71–82; w tym samym tomie A.Z. Nowak, *Synodalne źródła nauk dla kapłanów w metropolii kijowskiej do XVII w.*, s. 184.

³⁸ Ī. Soltan, *Соборъ, во спасаемомъ градъ Вильни бывший*, w: *Русская Историческая Библиотека*, t. 4: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 1, Arheografičeskaâ Komissiâ Ministerstva Narodnago Prošvešeniâ: Sanktpeterburg 1878, s. 8.

³⁹ Synodalny dokument podejmował także inne ważne dla funkcjonowania Cerkwi ruskiej kwestie, np. przydziału parafii i zarządzania majątkiem cerkiewnym, prawa odbierania przez świeckich cerkwi bez zgody biskupa i bez udowodnionej w trakcie synodu diecezjalnego winy osoby duchownej (kapłana lub ihumena). Określone w prawie cerkiewnym powody konfiskaty mienia to zaniebdywanie domu, Służby Bożej i pijaństwo duszpasterza, którego ponadto należało czasowo odsunąć od posługi, a w razie trwania w grzechu zdjąć z urzędu, zob. *ibidem*, s. 12–13.

⁴⁰ Tych kwestii dotyczył już przedsoborowy dokument *Consilium de emendanda Ecclesia* napisany przez kardynałów przygotowujących reformę i wydany w 1537 r., por. J. Dyl, *op. cit.*, s. 184–185, 197; J. Delumeau, *op. cit.*, s. 234–237.

Atutem osobnej edycji dokumentów synodu wileńskiego mogły być ponadto niewielkie rozmiary, więc i niższa cena, sprzyjająca zakupowi książki przez większą liczbę osób lub parafii.

Troska o stan kapłański i sposób realizacji przezeń powołania przejawiała się w tamtym czasie nie tylko w doborze ksiąg drukowanych, ale znalazła też wyraz w ramie wydawniczo-literackiej dzieł. Funkcję oświatową nadawał jej już Iwan Fiodorow, pionier drukarstwa w Rzeczypospolitej, późniejsi edytorzy natomiast naśladowali mistrza. Dobrą ilustracją modelu jest lwowski druk z 1614 roku, gdzie liczne utwory poprzedzające i kończące tekst główny (adres i wiersz dedykacyjny, posłowie, szereg wierszowanych wstępów do poszczególnych części tomu) doskonale zapowiadały, uzupełniały i komentowały zasadniczą część dzieła. Przykładem mogą służyć m.in. przedmowy: Tarasa Zemki, ujęta w formę niewielkiego traktatu teologicznego z obszaru liturgiki (*Liturgiarion*, Kijów 1629), Piotra Mohyły, dotycząca hamartiologii (nauka o grzechu) (*Nomokanon*, Kijów 1629), a także formacyjne pouczenia Arseniusza Żeliborskiego (*Służebnik*, Lwów 1646; *Nomokanon*, Lwów 1646). Przedmowa do wileńskiego *Trebnika* wydanego przez prawosławne bractwo św. Ducha w Wilnie w 1621 roku⁴¹ to prawdopodobnie najstarszy drukowany komentarz prawosławnych dotyczący sakramentów, w którym użyto nowych dla Kościoła wschodniego pojęć „materia i forma”⁴².

Z pewnością rosnąca potrzeba rozpowszechniania materiałów użytecznych dla duchowieństwa odpowiada za pojawienie się drukiem drobnych początkowo omówień w przedmowach, a z czasem

⁴¹ *Требникъ, сиречь Молитовникъ* zachował się w jednym egzemplarzu w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie [РГБ МК 4°, инв. 3859]. Dziękuję Margaricie Korzo za informacje dotyczące zawartości tej księgi, a przede wszystkim za udostępnienie przedmowy do dzieła.

⁴² Same terminy wprowadził unicki metropolita Józef Welamin Rutski w krótkiej polemicznej wobec protestantyzmu pracy na temat sakramentów, zob. *ΘΕΣΣΣ σиречь извъѣстны предложенія от оученій еже о тайнахъ церковныхъ*, Vilno 1608. Później unicy wykorzystali tę terminologię do opisu Eucharystii w *Nauce dla jerejów* (Wilno 1617) oraz w *Nauce o siedmiu sakramentach* (zob. niżej), teoretycznie ukazała się ona w Wilnie ok. 1618 r., w praktyce mogła być wydana kilka lat później.

osobnych i coraz bardziej szczegółowych prac poświęconych posłudze ołtarza, udzielaniu sakramentów i nauczaniu.

Tego typu materiały dołączano do służebnika lub trebnika, ksiąg niezbędnych w praktyce liturgiczno-sakramentalnej parafii. Za ilustrację służyć może mały nomokanon z *Trebnika* stratyńskiego, zawierający reguły porządkujące odprawianie nabożeństw w dni świąteczne, udzielanie sakramentu pokuty (epitymijnik, lista grzechów rozgrzeszanych przez biskupa) i małżeństwa (artykuły o stopniach pokrewieństwa i zakazanych ślubach).

W pierwszych drukowanych na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej liturgiariach z wileńskiej oficyny Mamoniczów (lata: 1583 i ok. 1598)⁴³ oraz w *Służebniku* Bałabana z 1604 roku⁴⁴ zamieszczono za wzorcem weneckim (z 1519 r.) pouczenie dla *jerejów*: *Иже въ Стѣхъ Оца нїего Василїа Великаго, архїєнїа Кесарїа Канпадокійскїа поученїє къ іереомъ*, o incipicie „Внемли себѣ о Іерею”⁴⁵. Był to słowiański przekład 93. kanonu Bazylego Wielkiego *O łasce Bożej*⁴⁶, niewystępujący w zbiorach powszechnie uznanych za kanoniczne⁴⁷, ale na Rusi obecny w księgach kormczych. W rękopisach pouczenie nosiło

⁴³ Były związane z cerkiewnosłowiańską edycją księgi, tłoczoną przez prywatnych wydawców weneckich. Najstarszy wenecki służebnik Bożydara Vukovića (1519) zredagował hieromnich Pachomiusz, opierając się głównie na serbskich rękopisach; O. Lotoćkij, *Українські джерела церковного права*, Vidavnictvo Ukraїns'kogo naukovogo institutu: Varšava 1931, s. 39. Kolejne weneckie wydania służebnika pojawiły się w 1554, 1570 roku; M.M. Solovij, *Божественна літургія, історія – розвиток – пояснення*, Svičado: L'viv 1999, s. 62–63.

⁴⁴ Mocniej zależał od edycji greckich tłoczonych w Rzymie (1526) i Wenecji (1578 i 1602).

⁴⁵ To pouczenie w pierwszej połowie XVII w. drukowano także w innych służebnikach z Kijowa, Lwowa, Wilna.

⁴⁶ *Canones Patrum Graecorum. Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*, t. 3: *Synody i kolekcje praw*, tłum. S. Kalinkowski, J. Szymańczyk, M. Mucha, oprac. A. Baron, H. Pietras, WAM: Kraków 2009, s. 70–72.

⁴⁷ Prawdopodobnie w VI wieku kanoniści wschodni zebrali wskazania dyscyplinarne Ojców Kościoła w jedną kolekcję, została ona następnie uznana na soborze *Quinisexta* (691–692) za obowiązujące prawo; A. Baron, H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Canones Patrum Graecorum*, s. 13. Omawiany tu kanon Bazylego nie wszedł do tej kolekcji.

tytuł informujący, że tekst można wykorzystywać w funkcji egzorty chirotonii⁴⁸. Zawierał on kilka krótkich porad natury dyscyplinarno-organizacyjnej dotyczących nabożeństw, głównie odpowiedniego postępowania w nagłych i nieprzewidzianych wypadkach podczas ich trwania. Kapadocki Ojciec zalecał ponadto rozważania duchowe na temat „anielskiej, nie zaś ziemskiej służby”, do której został powołany kler. Była to więc pierwsza drukowana pomoc książkowa, służąca duchowemu przygotowaniu celebransa do liturgii.

Prawdziwy przełom w tej sferze przyniosła dopiero *Nauka dla jerejów do odpowiedniego odprawiania służby Bożej wielce potrzebna ze Służebnika* z 1617 roku, wydane przez Leona Mamonicza⁴⁹ dla unitów, choć nie unickiego w treści⁵⁰. Zdaniem Petra Galadzy *Nauka* została napisana pod wpływem podobnych utworów zamieszczanych w księgach łacinników⁵¹. Mimo że można dostrzec tu pewien wpływ katolickiej teologii moralnej czy rubryk katolickiego liturgia-riou (mszału), to jednocześnie nie ma w niej nic, co byłoby nowe dla obrzędu bizantyńsko-słowiańskiego. Obecność *Nauki* w *Służebniku*, według badacza, to jedyna oznaka „katolickości” całego tego wydania⁵².

Utwór dotyczy odpowiedniego przygotowania, należącego przebiegu i zachowania po zakończeniu nabożeństwa⁵³. Oprócz pouczenia o charakterze moralnym i dogmatycznym zawiera elementy kazuistyki,

⁴⁸ *Наставление Василия Великого новопоставленному Священнику*, z incipitem w cerkiewnoruskiej wersji: „Потщися, презвитеру, предъставити...” (*Sermo ad sacerdotium instructionem*, ok. 375 r.). M.V. Korogodina, *Кормчая книга в Галиции (XVI – начало XVII века)*, Biblioteka Rossijskoj akademii nauk: Sankt Peterburg 2015, s. 41, przypis 13.

⁴⁹ *Наука іереомъ до поряднаго отправованія службы Божое велце потребная*, w: *Книга служебникъ*, Vilno 1617.

⁵⁰ P. Galadza, *Літургічне питання і розвиток богослужень напередодні берестейської унії аж до кінця XVII століття*, w: *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті*. Матеріали Четвертих „Берестейських читань”, Львів–Луцьк–Київ, 2–6 жовтня 1995 р., red. B. Gudźak, współred. O. Turij, Інститут Історії Церкви L'vivs'koї Bogoslovs'koї Akademii: L'viv 1997, s. 12.

⁵¹ *Ibidem*, s. 9.

⁵² *Ibidem*, s. 11.

⁵³ *Пред служенѣмъ, В служеніи, Што маеть по служеніи чинити*.

porady i wskazówki na temat postępowania w przypadku popełnienia błędu przez kapłana i w innych, nagłych wypadkach występujących przed, po i w trakcie trwania mszy⁵⁴. Pojęcia te włączone do dokumentów Kościoła na Zachodzie (sobory i nauczanie papieży) okazały się pożyteczne dla duszpasterstwa, gdyż precyzowały kwestię „ważnego, skutecznego i godziwego udzielania sakramentów”⁵⁵. W XVI wieku docenili je także teolodzy greccy, a wśród nich Gabriel Severos (1541–1616) – uczony i metropolita Filadelfii lidyjskiej z siedzibą w Wenecji. W świat zmodernizowanej greckiej teologii wprowadził ruskiego czytelnika *Syntagmation*⁵⁶ tegoż autora, dzieło dogmatyczne⁵⁷ dotyczące sakramentów⁵⁸. Na terenie Rzeczypospolitej krążyło ono w postaci rękopiśmiennej. Tłumaczenie na „prostą mowę” ruską zostało zrobione ok. 1603 roku w monasterze św. Trójcy w Dermaniu na Wołyniu, na podstawie pierwszego weneckiego wydania z 1600 roku⁵⁹. Posiada-

⁵⁴ *Прыпадков которыє бысе пры слоужбе Бжей, такъ стороны матерїи яко и служителя могли прытрафити, Росвязане прыпадков стороны форьмы.*

⁵⁵ B. Brzuszek, *Forma i materia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1989, kol. 393–394.

⁵⁶ *Синтагматіонъ или о свѣтихъ седми ѣрковныхъ списаніе блженного митрополита Филаделфискаго.*

⁵⁷ A. Āsinov’skij, *Про венеціансько-острозькі культурні контакти: „Синтагматіон” Гавриїла Севера*, w: *Україна XVII ст. між заходом та сходом Європи. Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р.*, Vidavnictvo „ArtEk”: KiiV–Veneciâ 1996, s. 556–564; idem, *„Синтагматіон” Гавриїла Севера: греческий оригинал и украинский перевод*, w: *Славяне и их соседи*, вып. 6: *Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*, Izdatel’stvo „Indrik”: Moskva 1996, s. 163–164. Badacz uważa, że wpływ *Syntagmationu* na wydawane w XVII w. dzieła był znaczący, oddziaływał on na prawosławne katechizmy, przedmowę–traktat Tarasa Zemki ze *Służebnika* (Kijów 1629) oraz *Trebnik* Piotra Mołyły (Kijów 1646); idem, *Внесок острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII століть)*, „Ковчег” 2001, t. 3, red. B. Gudžak, Ĭ. Skočilās, O. Turij, s. 224–225.

⁵⁸ Zob. V. Popelâstij, *Богослов’я таїнства покаяння на основі текстів Требника митрополита Петра Могили*, w: *Acta studiosa: богословський науковий збірник*, cz. 7: *Літургійний випуск*, Vidavnictvo UKU: L’viv 2014, s. 80–83.

⁵⁹ Spod ruskiej prasy praca wyszła dopiero w 1659 r. w Moskwie, gdzie umieszczono ją w składzie *Tablic* [*Скрижал духовна*], bizantyńskiej księgi

nie *Syntagmatonu* zalecali klerowi redaktorzy *Trebnika* wileńskiego z 1621 roku⁶⁰.

Nauka dla jerejów do odpowiedniego odprawiania służby Bożej... odegrała ważną rolę w rozpowszechnianiu wiedzy na temat obowiązków kapłana jako celebransa. Za wielką jej zaletę należy uznać fakt, że w jednym miejscu zostały zgromadzone i zaprezentowane w formie osobnej nauki informacje dotąd rozproszone w różnych rękopiśmiennych zabytkach, synodalnych zasadach i księgach kanonistycznych⁶¹. Pracę docenił później Piotr Mołyła, być może nawet inspirowała ona obszerne instrukcje włączone do rubryk kijowskich liturgiarionów (1629 i 1639). Z pewnością zaś dała podstawę eucharystycznym komentarzom *Trebnika* Mołyły (1646), wieńczącego dzieło reformy sakramentalno-liturgicznej i pastoralnej w kijowskim Kościele prawosławnym⁶².

Autorstwo *Nauki dla jerejów* zostało przypisane unickim twórcom: Jozafatowi Kuncewiczowi i Leonowi Kreuzie-Rzewuskiemu. Mogli oni przygotować też inne pouczenie dla przebiterów: *Naukę*

komentującej liturgię; A. Āsinows'kij, „Синтагматіон”..., s. 163–168; idem, *Про венеціансько-островські...*, s. 562–563.

⁶⁰ „Sakramentów ograniczenia, podział, figury ze Starego Testamentu, dowody z Nowego Testamentu, skutki ich i że są prawdziwymi tajemnicami, wam jako ich szafarzom jest to wiadome, a nieświadomi, jeśli są takowi, łatwo [to] znaleźć mogą w *Syntagmatonie o siedmiu sakramentach*, ułożonym przez metropolitę filadelfijskiego Gabriela Severosa (życzylibyśmy, by każdy kapłan posiadał tę książeczkę, bo jest na język ruski z greckiego przełożona)”. W oryginale: „Сакраментовъ ограничєня, раздєлы, фігуры з старого Закону, доводи з нової благодати, skutki их, ииждъ суть правдивими тайнами, понева(ж) вамъ яко шафаромъ ихъ суть явны, а не сведомомъ, если суть таковы и, латво, в *Синтагматіонъ о седми тайнахъ* зложеном о(т) Митрополита Філадельфійского Куръ Гавриила (которую книжечку каждому з ієреу зычили бысмо мети, бо руским языкомъ з Грецького преведена) знайтися может”, *Предмова*, w: *Trebnikъ, sирєчь Молитовникъ*, Vilno 1621, k. 3.

⁶¹ Np. w listach hierarszych i dziełach katechetycznych w formie pytań i odpowiedzi, których część trafiła do księgi kormczej lub euchologionu. Przykłady z kormczej: Ā.N. Šapov, *Византийское...*, s. 170–205.

⁶² Różnice między wersją wileńską i kijowską (z *Trebnika* 1646) a tekstem dodawanym od XVIII w. do moskiewskich służebników omawia ks. Aleksander Wasiliewicz Piotrowski: A. Petrovskij, „Учительное извѣстіе” при славянскомъ служебникъ, „Христианское чтение” 1911, t. 235, cz. 2.

o *siedmiu sakramentach* (ok. 1618)⁶³, zapowiadaną przez Mamonicza w adresie dedykacyjnym Lwu Sapieszce ze *Służebnika* 1617 roku i planowaną do druku rok później w *Trebniku* finansowanym przez wileńskiego wojewodę. Najprawdopodobniej jednak, wbrew opiniom badaczy, plan ten nie został zrealizowany⁶⁴ – *Naukę* wydano osobno, być może nieco później i w innej typografii⁶⁵.

Jest to obszerna, ujęta w katechizmową formę dialogu praca opisująca wszystkie sakramenty z wykorzystaniem teologicznych precyzujących pojęć „materia, forma i skutek”. Znacznie rozbudowano sekcję na temat sakramentu kapłaństwa – wydaje się, że ze względu na swoją treść mogła ona być podstawą nauczania biskupiego, ponieważ podobnie jak w synodalnych egzortach (tylko bardziej szczegółowo) zostały w niej wyłożone warunki, jakie musiał spełnić kandydat przed święceniami prezbiteratu w zakresie pochodzenia, wieku, obyczajów, predyspozycji umysłu, kondycji fizycznej i wiedzy⁶⁶. Reguły te umieszczono w specjalnej części zatytułowanej *Przyjmujący* [kapłaństwo]⁶⁷. W pracy można dostrzec elementy wywodzące się z doktryny

⁶³ *Наука о се(д)ми тайнахъ ц(е)рковны(х). Пре(з)витеромъ до прыстойного шафования тайнами с(вя)тыми барзо потребная.*

⁶⁴ O wydaniu *Nauki* w *Trebniku* z 1618 r. pisali m.in. M. Wawryk (M. Vavrik, *Церковні друкарні й видання в українській католицькій церкві 17-го ст.*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni” 1974, nr 15, s. 111) i Gaładza w cytowanym wyżej artykule. Powołując się na nich, kolejni badacze utrwalają to niepotwierdzone przekonanie.

⁶⁵ Mamonicz nie chwalił się nią w przedmowie *Trebnika* z 1617/1618 r., tak jak czynił to w dedykacji wydanego wcześniej *Służebnika*, a autor przedmowy *Trebnika* z 1621 r. odsyła do rękopiśmiennych źródeł wiedzy na temat sakramentów, zob. przypis 53. Por. też: M.A. Korzo, *О некоторых изданиях киевской митрополии в рукописном наследии Евфимия Чудовского*, „Славяноведение” 2014, nr 2, s. 91–92.

⁶⁶ „На(й)болши(й) зо всѣхъ чиновъ с(вя)тыхъ есть степень Презвитерства, называемъ в то(м) стане будучыхъ Презвитерами, то есть старшими, не толко для зупо(л)ны(х) и сталы(х) лѣтъ, которы(х) до того стану барзо потреба, але болей для науки и розуму сталого”, *Наука о се(д)ми тайнахъ ц(е)рковны(х)...*, s. 133–134.

⁶⁷ Ibidem, s. 140–141; też: A.Z. Nowak, *Na drodze reformy. O kandydatach do stanu duchownego w metropolii kijowskiej (XVI–XVII w.)*, w: *Cerkiew w drodze*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 2015, t. 6, red. M. Kuczyńska, s. 9–18.

katolickiej, np. twierdzenie o niezbywalności święceń⁶⁸, które wkrótce pojawiło się również w katechizmach i traktatach prawosławnych teologów⁶⁹.

Unicka *Nauka o siedmiu sakramentach* oraz krótka przedmowa do prawosławnego *Trebnika* (Wilno 1621) ze związłymi informacjami o sześciu sakramentach (bez kapłaństwa, którego nie mogli udzielać prezbiterzy, adresaci księgi) to pierwsze w metropolii kijowskiej inspirowane łacińskimi traktatami prace sakramentologiczne, które ukazały się w zbliżonym czasie. Przyniosły m.in. systematyzację grzechów (*Nauka*)⁷⁰, komentowały okoliczności ich popełnienia, definiowały pojęcie *skruchy*, warunki dobrej spowiedzi, wymagania wobec spowiednika. Część materiału powtarzano, np. o stopniu pokrewieństwa młodej pary (por. *Trebnik* Bałabana). Jednocześnie latynizowano język Kościoła prawosławnego i unickiego (np. *zadośćuczynienie* zamiast *epitymia*).

Oferata drukarska prawosławnych miała też na uwadze kapłański obowiązek nauczania. Wydawano tłumaczenia i autorskie zbiory kaznodziejskie, wzory kazań przygodnych. Pierwszy był cerkiewno-słowiański homiliarz z Zabłudowa⁷¹, później jego twórczy przekład

⁶⁸ *Наука о се(д)ми тайнахъ и(е)рковны(х)...*, s. 145–146.

⁶⁹ Na przykład w katechizmie Laurentego Zyzanii wydawanym w Moskwie (1627), por. M.A. Korzo, *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв: становление, эволюция и проблема заимствований*, Kanon: Moskwa 2007, s. 343–344 (o innych elementach pochodzenia katolickiego w tym utworze, s. 340–353); a także u Innocentego Gizela (zob. *Миръ съ Бѣгомъ*, s. 144–145). Zapewne był to jeden z powodów, dla których traktat Gizela znalazł się na moskiewskim indeksie ksiąg zakazanych. Jednocześnie prawosławie zna obrzęd złożenia z urzędu kapłańskiego, w trakcie którego kapłan traci otrzymane dary Ducha św. i zasadniczo jest odwróceniem porządku święceń. Aktualizowano go w XVII-wiecznych rękopiśmiennych czynownikach hierarchów metropolii kijowskiej: Dionizego Bałabana, Sylwestra Kossowa, Piotra Mohyły.

⁷⁰ Ten podział grzechów utrwaliły czasy mohylańskie, najwcześniej za sprawą przedmowy do *Nomokanonu* kijowskiego z 1629 r. Rozwinęły go traktaty drugiej połowy XVII w. Innocentego Gizela, Józefa Szumlańskiego i Joanicjusza Galatowskiego.

⁷¹ J. Łabynczew, Ł. Szczawińska, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Orthdruk: Białystok 1995; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, WN UWM: Olsztyn 2003, s. 163–165; M. Kuczyńska, *Przepowiadanie Słowa Bożego. Ze studiów nad homiletyką prawo-*

na „mowę ruską” Melecjusza Smotryckiego (Jewie 1616)⁷². Następnie przedstawiony już wyżej, niezwykle ważny w historii ruskiej homiletyki ruskojęzyczny homiliarz Cyryla Stawrowieckiego. Od połowy XVII stulecia rozpocznie się złoty wiek ruskiej homiletyki⁷³.

Przejawem dostrajania się do zwiększonych potrzeb duchownych odbiorców była obecność wielu materiałów pomocniczych – pouczeń, przygodnych kazań wzorcowych – w różnych drukowanych księgach. Szczególnie kazania przygodne, spoza cyklu niedzielno-świętecznego, dodawano do dzieł liturgicznych (np. trebników), tytułując często jako „napomnienia”, „nauki” lub nawet „przedmowy”.

Jeśli nie liczyć zamieszczonego w *Trebniku* Bałabana wielkoczwartkowego kazania Jana Złotoustego (które mogło pełnić funkcję przykładowego napomnienia na temat roli postu), to prawdopodobnie po raz pierwszy wzorcowe kazania przygodne zostały umieszczone w *Trebniku* wileńskiego bractwa św. Ducha (1621). Były to dwa utwory – z okazji ślubu (*Предмова, пред шлюбомъ в малженство вступающим, Другая короткая*) i pogrzebu (*Казане на погребѣ, дрогое*)⁷⁴. Dołączono do nich gotowe nauki dotyczące sakramentu pokuty (*Наука пред споведю з словенскаго переложена, Наука по споведу*).

Inspiracją dla nauczycieli z całą pewnością mogły być pierwsze edycje homilii Ojców Kościoła, takie jak wydany w 1595 roku

sławną w Rzeczypospolitej, w: Język, literatura i kultura Słowian – dawniej i dziś, red. B. Zieliński, WN UAM: Poznań 2001, s. 93–99.

⁷² Smotrycki mógł wzorować się na Jakubie Wujku, który pisał swoją *Postilla Catholica* (Poznań 1573) z myślą o przekazaniu współwyznawcom zbioru konkurencyjnego wobec postylli Mikołaja Reja, por. D.A. Frick, *Introduction. Meletij Smotryc'kyj's Ruthenian „Homiliary Gospel” of 1616*, w: *The „Jevanhelije učytelnoje” of Meletij Smotryc'kyj*, Harvard University Press: Cambridge Mass. 1987, s. 9–11. Przekład poddała analizie Halina Czuba, zob. H. Čuba, „Учительне Євангеліє” 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури, „Київська Академія” 2006, nr 2–3, s. 8–13.

⁷³ Zob. M. Kuczyńska, *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, artykuł w niniejszym tomie.

⁷⁴ Kazanie drugie z incipitem: „Будеть готови и проч: (Матф: кд, зачало пр)” nie zostało odnotowane w katalogu *Кніга Беларусі 1517–1917, Зводный каталог*, przygot. G.Å. Galenčanka i inni, Minsk 1986, nr 97.

w Ostrogu *Margaryt*⁷⁵ (w którym znalazło się m.in. kazanie na temat fałszywych proroków i pasterzy) czy wspomniane wyżej lwowskie wydanie homilii Jana Złotoustego. Tu szczególnie cenne były homilie o czci należnej kapłanom⁷⁶, o odpowiednim zachowaniu wiernych w cerkwi i podczas liturgii.

Nauczanie wydatnie wspomagały pierwsze ruskie katechizmy. Zarówno katolicy po Trydencie, jak później prawosławni zalecali parafialnym księżom tego typu pomoce tekstowe⁷⁷. W XVI wieku w związku ze zmianami w religijności wiernych⁷⁸ – a wobec braku katechizmów – lukę tę w pewnym stopniu wypełniały rękopiśmienne ewangelie pouczające⁷⁹. Wyrazem dążeń do wspomagania kaznodziejów były też

⁷⁵ Книга иже въ стѣхъ Отца нашего Іоанна Златоустаго, архієппа Костентина града Маргаритъ глємая, Ostrog 1595.

⁷⁶ Ten problem stał się szczególnie aktualny w środowisku prawosławnym po unii brzeskiej w wyniku dezintegracji centralnej władzy kościelnej. Ale ważny był już od XIV w., gdy ziemie ruskie znalazły się w katolickim państwie, być może dlatego odpowiednie zapisy dotyczące stosunku do kapłana zamieszczano w księgach kormczych, por. A.N. Sapov, *Византийское и южнославянское...*, s. 211. W XVII w. autorzy nauk dla kapłanów podnosili kwestię władzy, godności i czci należnej klerowi (np. Stawrowiecki). Wiernym ukazywano dobrych kapłanów jako nowych apostołów (zob. przedmowę Franciszka Skoryny do Księgi Sędziów) lub nieustannie ponawiany dar miłosierdzia od Boga, np. Nauka 18 i 28 po Zesłaniu Ducha św. (*Ewangelia pouczająca*, Jewie 1616). Świeccy byli zaś chwaleni za szacunek i wsparcie okazywane duchowieństwu, jak książe Stefan Światopelk-Czetwertyński przez Zachariasza Kopysteńskiego w przedmowie do kijowskiej edycji pism Jana Złotoustego (1623).

⁷⁷ Przykłady katolickie: J.Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, WN KUL: Lublin 2005, s. 38–39, 96. U prawosławnych czynili to Iwan Wiszeński, a później Sylwester Kossow, autor nauki katechizmowej *Didaskalia albo nauka*. Wśród unitów katechizmu nauczał Jozafat Kuncewicz, być może opierając się na samodzielnie przygotowanym rękopiśmiennym tekście, zob. M.A. Korzo, *Українская и белорусская...*, s. 414.

⁷⁸ Por. M.V. Dmitriev, *Между Римом и Царьградом. Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Izdatelstvo MGU: Moskva 2003, s. 64–88.

⁷⁹ H. Čuba, *Українські рукописні учительні Євангелія*, Svičado: L'viv 2011, s. 10. Badaczka zauważyła, że kazania często zakończzone są pouczeniami wyrażonymi w formie nakazu, które układają się w „kodeks chrześcijańskiego postępowania (s. 17); zob. także M.A. Korzo, *Толковние Декалога в рукописных Учительных Евангелиях конца XVI – начала XVII века*, w: *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, Laurus: Kiiv 2012, s. 288–295.

różnego rodzaju krótkie nauki, które już w latach trzydziestych XVII wieku można było znaleźć nawet w składzie zbiorów hagiograficznych⁸⁰.

Doskonałym wzorem kaznodziejstwa były coraz popularniejsze w kulturze ruskiej kazania okolicznościowe, początkowo głównie żałobne. Najczęściej uświetniano nimi wydarzenia z życia dostojników kościelnych, więc na równi z poezją okolicznościową (np. *Prosfonima* na cześć przyjazdu metropolity Michała Rahozy do Lwowa z 1591 r.) propagowały wzorzec idealnego duszpasterza⁸¹ – np. kazania po śmierci Leoncjusza Karpowicza (druk: Wilno 1620) i dwa żałobne Zachariasza Kopysteńskiego sławiące Elizeusza Pletenieckiego (Kijów 1624)⁸². Kariera homiletyki była zatem, jak słusznie zauważyła Marzanna Kuczyńska, wynikiem jej potencjału ewangelizacyjnego, misyjnego oraz faktu, że była dobrym sposobem kształtowania moralności wszystkich stanów⁸³.

* * *

Księga drukowana była jednym z najważniejszych narzędzi odnowy religijno-duchowej i kulturalnej skierowanych do środowiska duchownego. Dlatego w kolofonie najstarszego wydania *Służebnika* (Wilno 1583), podobnie jak w przedmowach do wielu późniejszych edycji ksiąg cerkiewnych, podkreślano fakt, że podstawowym elementem odrodzenia jest wyposażenie duchowieństwa w niezbędne, nowo skorygowane i dobrze przygotowane materiały⁸⁴, których brakowało

⁸⁰ Por. liczne nauki (parenthesis) w zbiorach: Atanazy Kalnofojski, *ТЕПАТОУРГНМА lubo cuda, które były tak w samym świętocudotwornym monastyrze pieczerskim kijowskim...*, i Hilariona Denisowicza *PARERAGON cudów świętych obraza przeczystej Bogarodzice w monastyrze Kupiatyckim*, Kijów 1638.

⁸¹ Por. np. A.Z. Nowak, „Filary wytrwałości”, „diamenty stateczności”, „pałace wiary” – barokowe rozważania o cnocie stałości w prawosławnej literaturze okolicznościowej (Rzeczpospolita XVII w.), w: *Szczelina światła. Ruskie malarstwo ikonowe. Tom poświęcony pamięci Romualda Biskupskiego w rocznicę śmierci*, red. A. Gronek, Collegium Columbinum: Kraków 2009, s. 269–286.

⁸² A.Z. Nowak, *Archimandryta kijowski Elizeusz Pletenecki (1550/54–1624) – duszpasterz, reformator religijny, działacz kulturalny*, w: *Przestrzeń klasztoru – przestrzeń kultury*, red. J. Pietrzak-Thébault, WN UKSW: Warszawa (w druku).

⁸³ M. Kuczyńska, *Ruska...*, s. 11.

⁸⁴ Były to zarazem pierwsze w metropolii kijowskiej próby korekty, a następnie wymiany ksiąg nieodpowiednich, funkcjonujących poza kontrolą hie-

w parafiach: „dla oczyszczenia ksiąg [pisanych przez] nieuczonych i słabych rozumem skrybów, aby służący w Cerkwiach Bożych księża z odpowiednich ksiąg korzystali i według nich służby odprawiali”⁸⁵.

Na przełomie XVI i XVII wieku ruskie piśmiennictwo, dostosowując się do potrzeb walki o odnowę kapłaństwa i poszukując najbardziej odpowiednich sposobów aktywizowania odbiorcy, podlegało przeobrażeniom formalnym (gatunki, metody, schematy logiczne, pojęcia) i treściowym. Ruscy reformatorzy skupili się w naukach na zarysowaniu wzorca osobowego, ideału moralnego i intelektualnego kapłana, starali się określić warunki kandydowania do stanu duchownego. Wypełniali pouczenia apelami o sumienną, cierpliwą i odpowiedzialną posługę liturgiczno-sakramentalną, nauczycielską i duszpasterską, rozszerzali coraz bardziej treści pogłębiające wiedzę na temat obowiązków kapłańskich.

Podjęte przez prawosławnych, a następnie unitów działania naprawcze były analogiczne do realizowanych przez protestantów i katolików, choć nieco opóźnione w czasie i początkowo mało spójne, gdyż nie kierowano nimi centralnie. Był to jednak czas ożywczy dla Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej, a rozpoczętą wówczas reformę rozwinął i w sposób programowy poprowadził Piotr Mohyła i jego kontynuatorzy.

rarchów w obiegu rękopiśmiennym. Piotr Mohyła i jego następcy w drugiej połowie XVII w. (np. J. Szumlański) będą dążyć do kontroli służebników, trebników, dokumentów instalacyjnych, antyminsów, a także metryk w parafiach za pośrednictwem wyznaczonych do tego celu protopopów, szczególnie w czasie synodów.

⁸⁵ „Ко очищенію и исправленію ненаученых и неискусных в разумѣ книгописецъ, дабы в церквахъ Божіихъ служащій іереи по искусныхъ книгахъ служили и отправовали службы”, cyt. za: O. Lotoc’kij, op. cit., s. 39. Na temat dalszych prac nad służebnikiem dokonywanych z wykorzystaniem godnych zaufania wersji dawnych i nowszych greckich pisał także biskup Bałaban w przedmowie liturgiarionu stratyńskiego, skierowanej do czytelników prawosławnych, głównie celebransów. Zapowiedział jednocześnie dalsze prace nad księgami zawierającymi nauki nauczycieli kościelnych, Gedion” Bolaban”, *Предословіе. Стѣя въсточныя католицкїя и апѣскыя цркви, сиѣнно дѣйствїа православынѣ въслѣдователемѣ, съслужителемѣ же смърненїа нашего о Гѣ братїамѣ, в: Божествѣныя литургїя, Strätin” 1604, s. 3–4.*